

प्रकरण आठवे

समर्थांची वास्तवपूर्ण, व्यवहारवादी शिकवण;
निःस्पृह लक्षण, चातुर्य लक्षण, सर्वज्ञसंग, करंटपरीक्षा उत्तम पुरुष,
मूर्खलक्षण, जनस्वभाव, अंतर्देवनिरूपण इत्यादी लक्षणांचा विचार

प्रकरण आठवे

समर्थांची वास्तवपूर्ण व्यवहारवादी शिकवण

(निस्पृहलक्षण , चातुर्यलक्षण , सर्वज्ञसंग , करंटपरीक्षा , अुत्तमपुरुष , मूर्खलक्षण , जनस्वभाव , अंतर्देवनिरूपण इत्यादी लक्षणांचा विचार)

समाजजीवनाच्या सर्वांगीण उत्कर्षाचा विचार हे समर्थ वाडमयाचे अद्वितीय वैशिष्ट्य आहे. समाज जीवनाचा एवढा व्यापक , सूक्ष्म आणि सर्वांगीण विचार प्राचीन मराठी वाडमयात झालेला दिसत नाही. समर्थांची सामाजिक तत्त्वप्रणाली त्यांच्या संपूर्ण वाडमयात भरून राहिलेली आहे. त्यांची नीतीतत्वे आणि वास्तवपूर्ण व्यवहारवादी शिकवण सकळ्या समाजजीवनाला व्यापून टाकणारी आहे.

तत्कालीन देशस्थितीचे अवलोकन करीत असता त्यांना असे आढळून आले की, देशात सर्वत्र अस्थिरता माजलेली आहे. यादवी युद्धे आणि परकीय आक्रमणांना इथले लोक अगदी कंटाळून गेले होते. आणि दारिद्र्यात पिचत पडलेले होते. अशावेळी त्यांना कोणीतरी सन्मार्ग दाखविण्याचे काम करणे आवश्यक होते. आणि नेमके तेच कार्य समर्थांनी अगदी समर्थपणे पार पाडलेले आहे. बारा वर्षांच्या तपश्चर्येच्या काळात त्यांनी निरनिराळ्या संस्कृत ग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास करून भारतीय संस्कृतीतील सगळ्या तेजस्वी व सामर्थ्यशाली विचार प्रणाली आत्मसात केल्या.

या विश्वात जगत असताना फार सावधगिरी बाळगावी ,लागते. मनुष्याने समाजात कसे वागावे व कसे वागू नये तसेच शहाणपण कोणत्या प्राकरच्या व्यवहारात आहे, यासंबंधीचा अपदेश त्यांच्या सर्चच वाडमयात आलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारची लक्षणे सांगितलेली आहेत. त्याचा खालीलप्रमाणे विचार करता येईल.

निःस्पृह शिकवण :

निःस्पृह शिकवण म्हणजे जेथे सदाचार आणि विवेक यांची सांगड घालून जी वर्तणूक केली जाते ती निःस्पृहता. समर्थ म्हणतात , मनुष्य जीवन किंवा हे शरीर अतिशय दुर्लभ आहे. ते तसेच वाया दवडू नये. तर ते विवेकाने सत्कारणी लावावे. हा विवेक सुद्धा सद्सद्विवेकबुद्धीचा असावा. तो जर अविवेकी असेल तर रावाचा रंक बनतो. आणि पाहता - पाहता त्याचा सर्वनाश होतो. मूर्ख आणि आळशी तरुण दीनवाणा बनतो. तो कशाचीच प्राप्ती करू शकत नाही. अुत्तमपुरुषाचे कोणतेही गुण त्याच्याजवळ नसतात. त्याच्याजवळ प्रसंगावधान नसते. शिकवणीचा जो अवमान करतो, स्वतः वेडा असून सुद्धा सज्जनांना जो दोष देतो, ज्याच्या मनांत एक आणि बाहेर एक असते, तो लोकांच्या सार्थकी कधीच पडू शकत नाही.

" अवगुण अवघेचि सांडावे । अुत्तम गुण अभ्यासावे ।

प्रबोध पाठ करित जावे । जाड अर्थ ॥ ¹ दास. 10-3-13

निःस्पृहाला सर्व अवगुण सोडून देऊन फक्त चांगुलपणाचे गुण तेवढेच घ्यावे लागतात. मोठमोठ्या ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यातील भावार्थ सखोलतेने समजून घ्यावा लागतो. आपल्या सामर्थ्याने निःस्पृह मनुष्य आडवाटा बंद करून सरळ मार्ग घालून देतो. थोडक्यात त्याने महंत बनावे. आळस आणि वाईट संगती मनुष्याचा नाश करतात. माणसाचे जीवन व्यर्थ जाते. त्यामुळे निःस्पृहपणे जीवन सत्कारणी लावायचे असल्यास, आळस दूर सारून साधना करावी. त्याची प्रचिती घ्यावी आणि आत्मविश्वासाने ती दुस-यास द्यावी.

चातुर्यलक्षण :

" चातुर्य श्रुंगारे अंतर । वस्त्रे श्रुंगारे शरीर ।

दोहिमधे कोण थोर । बरें पहा ॥ ² दास. 14-6-18

जग हे मिथ्या आहे. आभास आहे. असा कितीही आरडा - ओरडा केला तरी मनुष्याला आपले जीवन समाजात व्यतित करावे लागते. त्यामुळे या जीवनाचा जो

जास्तीत जास्त फायदा अठवतो, तो सामर्थ्यशाली व चातुर्यवान समजला जातो. मनुष्याने जीवन जगत असताना पदोपदी सुधारण केल्या पाहिजेत. ज्यात सुधारणा करता येते, त्यात सुधारणा करावी. त्याकरता कष्ट पडले तरी चालतील. चिडचिडा स्वभाव त्याने सोडून द्यावा. शरीर व मन चंदनाप्रमाणे सतत झिजवून त्याचा परीमळ सर्वांना द्यावा. म्हणजेच दुस-याला शहाणपणा द्यावा. नुसता शरीराचाच साजशृंगार करू नये. अंगी शहाणपण नसेल तर ते सजविणे व्यर्थ आहे. जो माणूस शहाणपणाने अंतरंग शृंगारतो, तोच दुस-याचा कार्यभाग पार पाडू शकतो. आपल्या शहाणपणाने जो जगाला सुखी करतो तोच खरा भाग्यवंत होय. म्हणून मनुष्याने पुष्कळ चांगले गुण संपादन करावेत. जगाच्या अपयोगी पडवे, अज्ञानाला सज्ञान करावे. म्हणून जो दुस-याला सुखी करतो, तो स्वतः सुखी होतो व जो दुस-याला दुःखी करतो, तो स्वतः पुढे कष्ट भोगतो. ही चातुर्यलक्षणे आहेत. दासबोधाच्या पंधराव्या दशकातील सहाव्या समासाताही समर्थानी चातुर्याचे विवरण केलेले आहे.

" दुस-याचे चालणी चालावे । दुस-याचे बोलणी बोलावे ।

दुस-याचे मनोगते जावे । मिळोनिया ॥ " ^३ दास.15-6-17

म्हणजे दुस-याच्या मनासारखे वागून त्याचे मन आधी वश करून घ्यावे. दुस-याचे मनोगत जाणून घ्यावे. अंगी लीनता बाणावी. असा पुरुष सर्वांना मान्य होतो. बुद्धीने आणि शब्दज्ञानाने सर्वांना वश करून घ्यावे. ख-या - खोट्याचा न्यायनिवाडा करावा. आयुष्यातील खाचखळगे लीलया पार करावेत. लोकांचे शंका निरसन करावे. अशा प्रकारे चातुर्याने वागल्याने सर्वसामान्य मनुष्य असामान्य ठरतो.

सर्वज्ञसंग :

" जाणत्याचा काळ सार्थक । जाणत्याचा अध्यात्मविवेक ।

जाणत्याचे गुण अनेक । अवघेच घ्यावे ॥ " ^४ दास.18-2-19

ज्याने हे विश्व निर्माण केले तो विश्वात्मा कोण आहे हे आपण डोळ्यांनी पाहू शकत नाही. परंतु, आपल्या विवेकशक्तीने, बुद्धीसामर्थ्याने जो त्याचा मनामध्ये अभ्यास करतो

त्याची ध्यानधारणा करतो, त्यालाच तो दिसतो, असे मानतात. अशा या अंतरात्म्याला जो जाणतो त्यालाच समर्थानी सर्वज्ञसंग किंवा जाणता असे संबोधले आहे. त्याची काही लक्षणे समर्थानी सांगितलेली आहेत. ते म्हणतात, जाणत्याची संगत धरून त्याची सद्बुद्धी हळूहळू आपलीशी करून घ्यावी. जाणत्यापाशी अभ्यास करून त्याच्याजवळ आपली परीक्षा करून घ्यावी. तो जसे बोलतो तसे बोलावे, तो सांगेल तसे वागावे, त्याच्या युक्ति समजून घ्याव्यात, त्याच्या सर्व गोष्टींचे नीट विवरण करावे. त्याचे प्रसंगावधान जाणावे, त्याची विचारपध्दती धूर्तपणा, राजकारण, निरुपण, सहनशीलता, अुदारता इत्यादी गुणांचे अवलोकन करावे. जाणता आपला काळ सार्थकी लावतो, अध्यात्माचा विवेक तो कसा करतो, या गोष्टी आणि त्याचे आणखी अनेक गुण सगळे आपण घ्यावे. अशाप्रकारे अंतरात्म्याचे जर अखंड ध्यान केले तर तो कृपाळूपणे आपला योगक्षेम चालवितो. हे सर्व जो जाणतो तोच सर्वज्ञसंग असतो असे समर्थानी म्हटलेले आहे.

करंटपरीक्षा :

" जिही उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ।। " ⁵ दास.18-7-16

दासबोधातील अठराव्या व एकोणिसाव्या दशकात समर्थानी करंट्याची लक्षणे सांगितलेली आहेत. जगामध्ये भाग्यवान आणि भाग्यहीन अशा दोन प्रकारची माणसे आढळतात. भाग्यहीनाच्या अंगी विवेकाचा अभाव असतो. तर भाग्यवंत विवेकसंपन्न असतो. अशा भाग्यहीनाला समर्थानी करंटा म्हणून संबोधले आहे. असा हा करंटा मनुष्य आपल्या संगतीने इतरांनाही बिघडवून टाकतो. चांगल्या लोकांची संगत त्याला भावत नाही. पापांचे आचरण केल्याने त्याला दारिद्र्य प्राप्त होते. त्याची वासना नेहमी अधर्मात वावरते. व्यापार उदीम त्याला अजिबात जमत नाही. न्याय - नीती त्याला रुचत नाही, पावित्र्याचा त्याग करतो, बोलताना असंबद्धपणे बडबडतो, पुण्यमार्गाचा त्याग करतो, शहाणपणा जाणित नाही, इत्यादी वाईट गुण ज्याच्यापाशी आहेत तो करंटा समजला जातो.

" जेथे नाही उत्तमगुण । ते करंटपणाचे लक्षण ।

बहुतांसी न मने ते अवलक्षण । सहजचि जाते ॥ ६

अशा करंट्या मनुष्याला कोठेच आश्रय मिळत नाही. म्हणून माणसाने अवगुण टाकावे, उत्तमगुण घ्यावे. असे केले तर त्याचे फळ मनासारखे मिळते.

उत्तमपुरुष :

"सकळगुणांमध्ये सार । तजविजा विवेक विचार ।

जाणे पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रीचा ॥ " ७

ज्यांनी या जगामध्ये देह धारण केलेला आहे. त्यांना येथे काहीना काही कार्य करावे लागते. ते चांगले किंवा वाईट दोन्ही प्रकारचे असते. ज्यांच्या अंगी कर्तृत्व असते व ते जो निःस्वार्थीपणाच्या भूमिकोनातून पार पाडतो, पुष्कळ लोकांना जो आधार देतो तो उत्तम पुरुष वरील प्रकारचा अभाव ज्याच्याकडे असतो तो अवगुणी पुरुष समजला जातो. अशाप्रकारे समर्थानी उत्तमपुरुषाची लक्षणे सांगितलेली आहेत. उत्तमपुरुषाची लक्षणे सांगितलेली आहेत. उत्तमपुरुष विवेकाने आणि अंतर्दामीच्या चातुर्याने स्वतःची शोभा वाढवितो. जो नेहमी खबरदारीने वागतो, ईश्वराची आपल्यावर कृपा आहे असे समजून वागतो. अनेक प्रसंगांना धैर्याने सामोरे जातो, ज्याच्या कीर्ती, यश, प्रताप, महिमा आणि उत्तम गुणांना सीमाच उरत नाही, जो आचार विचार सांभाळतो, धर्मस्थापना करतो, जो पुरुष उत्तम गुणांचा चाहता आहे, ज्याच्यापाशी तीव्र बुद्धी आणि विवेकशक्ती आहे, ज्याला केवळ शुभवासनाच आहेत आणि ज्याने पुण्यकर्म केलेली आहेत एवढे सर्व असूनही हे सर्व ईश्वराचे देणे आहे असे जो मानतो तो उत्तमपुरुष होय असे समर्थानी महटलेले आहे.

मूर्खलक्षण :

दासबोधातील दुसरा दशक हा संपूर्णपणे मूर्खलक्षणांचा दशक समजला जातो. जगामध्ये मूर्ख माणसांचा सर्वत्र सुळसुळाट झालेला आहे. जीवनांत ज्याला आपले हित साध्य करता येत नाही तो मूर्ख समजावा असे समर्थानी सांगितलेले आहे. प्रपंचाला सर्वस्वी खरा मानून जीवन जगणारा अज्ञानी मनुष्य मूर्खच असतो. मी व माझे यापलिकडे त्याला काहीच दिसत

नाही. जनामनाची जो लाज-काज धरीत नाही, धर्म - नीती - न्याय यांची जो कधीच चाड्करीत नाही, आई - बाप - गुरु यापेकी जो कोणाचीच पूजा करीत नाही, जो सतत मोह-मायेच्या पाशात गुरफटलेला असतो, जो स्वार्थी, विकारवश, कुविचारी, भोगी, हीनलक्षणी, आळशी आहे तो मूर्ख समजला जातो.

" देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही ।

बद्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥ " ४ दास.2-1-44

समर्थानी मुर्खांची बरीच लक्षणे सांगितलेली आहेत. ते म्हणतात जो जन्मकर्त्यांना न मानता मित्रत्व जवळचे मानतो, नाती-गोती सोडून स्त्रीच्या आधीन जीवन देतो, परस्त्री जवळची मानतो, आपली स्तुती आपली आपणच करतो, वडिलांची कीर्ती सांगतो, अकारण हसतो, पुष्कळांशी वैर धरतो, सर्वलोक जागे असता त्यांच्यामध्ये एकटाच झोपतो, ज्याचे मन व्यसनी असते, जो आळसाला जवळ करतो, घरी बोलतो आणि सभेमध्ये लाजतो, स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजतो, शिकवणींचा अनादर करतो, मर्यादा सोडून वागतो, महापुरात उडी घेतो, जो अपराधाशिवाय दंड वसूल करतो, शिवीगाळ करतो, घरच्यांवर रागावतो, आणि बाहेर दीनवाणेपणाने वागतो, नीच लोकांशी संगत करतो, स्वतः कुणावर परोपकार करीत नाही आणि दुस-याचे उपकार मानीत नाही, विद्या, वैभव, धन, पुरुषार्थ पदरी नसताना कोरडाच अभिमान बाळगतो, मलीन वस्त्रे नेसतो, कुबुध्दीने वागतो, इश्वराचे विस्मरण करतो, " जसे करावे तसे भरावे " हे ज्याला ठाऊक नसते, देव, गुरु माता, पिता, स्वामी यांचा जो द्रोह करतो, परपीडित सुख मानतो आणि परसंतोषाचे दुःख करतो, काहीही न पाहता साक्ष देतो, दुस-यावर विश्वास टाकतो, विश्वासघात करतो, अनीतीने द्रव्य जोडतो, भांडण नुसता बघतच राहतो, सर्वांवर सत्ता गाजवितो, असे हे वागणारे सर्व जन मूर्ख आहेत असे समर्थ ठासून सांगतात. अशा लक्षणांना दूर सारून उत्तम पुरुषाची लक्षणे घ्यावीत असे समर्थानी म्हटले आहे.

जनस्वभाव :

" जनाचा लालची स्वभाव । आरंभीच म्हणती देव ।

म्हणिजे मला कांही देव । ऐसी वासना ॥ " ७ दास.11-7-1

सर्वसामान्य मनुष्य हा अतिशय लालची, स्वार्थी असतो. कष्ट न करता त्याची फळे मिळावीत असे त्याला वाटते. देवाची ध्यानधारणा देखील तो स्वार्थासाठी करतो. परंतु

कष्टाशिवाय काहीच साध्य होत नाही. लालची स्वभावाचे लोक मिळालेल्या पैकी कांही शिल्लक ठेवत न ठेवता सगळे खर्च करतात व नंतर पश्चातापाने होरपळत बसतात. जे लोक आधी कष्टाचे दुःख भोगतात ते पुढे सुखाचे फळ भोगतात. जे लोक आधी आळसाने सुखावतात ते लोक पुढे दुःख भोगतात. इहलोक अथवा परलोक दोन्हीकडे सारखाच विवेक असतो. पण भविष्यकाळातील योजना ओळखून वागले पाहिजे. मनुष्यास सतत पुनर्जन्म असतो. जो स्वतःला घात करून घेतो, तो आत्महत्यास समजला जातो. जन्म मृत्यू कधीच चूकत नाही. सर्वसामान्य लोक देवाचे मूळस्वरूप आणि देवाचे कर्तेपण याचे खरे स्वरूप समजावून न घेता, त्याविषयी बोलत असतात. जे लोक भरपूर कष्ट करतात ते भाग्य भोगतात व बाकीचे भाग्यहीन नुसते बोलतच राहतात. चांगले लोक करंट्याचे करटे लक्षण समजून जातात. पण चांगल्याचे उत्तम गुण मात्र करंटा समजू शकत नाही. करंटा मनुष्य कुबुद्धीला सुबुद्धी समजत असतो अशी समर्थानी जनस्वभावाची ओळख दासबोधाच्या अठराव्या दशकात पटवून दिलेली आहे.

अंतर्देवनिरूपण :

" त्या तिही देवास ज्याची सत्ता । तो अंतरात्मा चि पाहतां ।

कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रत्यक्ष आहे ।। " ¹⁰ दास. 18-8-8

जगामध्ये पुष्कळ देव आढळले तरी शेवटी अंतरात्मा हाच खरा देव आहे. ब्रह्म निराकार व निश्चल आहे. आणि आत्मा चंचल असून विकारी आहे. परंतू सर्वलोक त्यालाच देव म्हणतात. खरा देव कोणता त्याचा शोध लावता येत नाही. म्हणून मनुष्याने विचाराने देव शोधावा. क्षेत्रातील पाषाणाचा देव कसा झाला याचे मूळ स्वरूप शोधून पाहिले तर ते एखाद्या अवतारापर्यन्त पोचते. देहरूपी देवावर सुद्धा अंतरात्म्याची सत्ता चालते. मनुष्याच्या अंतरंगात जी शुद्ध जाणीव आहे, त्यालाच अंतरात्मा म्हणतात. विवेकाने जो त्याचा अंतर्दामी शोध घेतो, त्यालाच तो सापडतो. अंतरात्माच शरीर चालवितो. आणि जाणिवेच्या रूपाने व विवेकाने तोच देव शरीर चालवितो. लोकांना हे समजत नाही आणि ते तीर्थाकडे धाव घेतात. त्यामुळे देवाचा शोध त्यांना कधीच लागत नाही. सत्संगाने देव सापडतो. विवेकशील माणसांना हे बरोबर अमुजते. विचाराने व साधनेने जो अंतरंग समजून घेतो तो आत्मस्वरूपापर्यन्त पोचतो. तो परब्रह्मापर्यन्त जाऊ शकतो. देव चंचल तर परब्रह्म

निश्चल आहे. जो पर्यन्त मनुष्याला त्याचा अनुभव घेता येत नाही, तोपर्यन्त तो कर्मकचाट्यात सापडतो. जगाच्या अंतरंगात देव आहे. सगुणाची उपासना केल्यास तो निर्गुणापर्यन्त जाऊन पोचतो. म्हणून इश्वराचे अनुसंधान अखंड असावे. त्यामुळे मनुष्य पावन होतो. नंतर त्याला ज्ञान प्राप्त होते. आणि त्या ज्ञानाचेच पुढे विज्ञान होते. अंतःकरण एकाग्र करून विवेकाने त्याचे श्रवण पठण केल्यास जगाचा अुधदार होतो असे समर्थांनी अंतर्देवाचे निरूपण केलेले आहे.

मनुष्याचे अंगी असणारे सत्व, रज, तम सर्वप्रकारचे उत्तम गुण कशाप्रकारे व किती प्रकारचे आहेत. त्याचा वापर कसा करावा वा कसा करू नये हे समर्थांनी अतिशय अुत्तम त-हेने व्यक्त केलेले आहे.

मात्र या सर्व प्रापंचिक व्यवहारवाद्याला " मुख्यते हरिकथा निरूपण ।। " अशा शब्दात त्यांनी अध्यात्माचे अधिष्ठान ठेवले आहे. त्यामुळे समर्थांच्या प्रपंचविज्ञानाला अुदासता - व्यापकता प्राप्त झाली आहे. समर्थांच्या या अध्यात्म अधिष्ठानाचे पायाभूत स्वरूप पुढील प्रकरणात आपण समजावून घेऊ.

...000...

प्रकरण आठवे

संदर्भ

- 5 " दासबोध " - 18:7:16
- 6 " दासबोध " - 19:4:27
- 7 " दासबोध " - 18:6:22
- 8 " दासबोध " - 2:1:44
- 9 " दासबोध " - 11:7:1
- 10 " दासबोध " - 18:8:8